

Araştırma Makalesi/Research Article

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE TÊTRÜ VE ÇINGARU ZARFLARININ EŞ DİZİMLİLİK KULLANIMLARI*

Collocational Uses of the Adverbs *têtrü* and *çingaru* in Old Uighur Turkish

Arş. Gör. Derya ULUTAŞ ÇOKGÜNGÖR

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
deryaulutas@osmaniye.edu.tr
Osmaniye/TÜRKİYE

ORCID

Geliş Tarihi / Received Date: 19.12.2025

Kabul Tarihi / Accepted Date: 04.03.2026

Yayın Tarihi / Published Date: 10.04.2026

Atf/Citation

Ulutaş Çokgüngör, Derya. "Eski Uygur Türkçesinde *têtrü* ve *çingaru* Zarflarının Eş Dizimlilik Kullanımları". *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]* 12/24 (Bahar 2026), 782-803.

10.28981/hikmet.1845603

Hakem Değerlendirmesi:

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Kör Hakem

Çıkar Çatışması:

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek:

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Benzerlik Taraması:

Bu makale turnitin programında taranmıştır.

Etik beyan:

Bu çalışmanın hazırlanması sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

Lisans:

CC BY-NC 4.0

Yayımlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.

* Bu makale, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Programı kapsamında, Dr. Öğr. Üyesi Ülkü POLAT danışmanlığında hazırlanmakta olan "Eski Uygur Türkçesinde Zarf+Fiil Eşdizimliliği" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

ÖZ

*Eski Türkçenin ikinci devresi olan ve zengin bir metin külliyatına sahip olan Eski Uygur Türkçesi, eş dizimli yapıların yoğun olarak kullanıldığı bir dönemdir. Eldeki çalışmada, bu zengin külliyattan belirli eserler taranmak suretiyle, paralel anlam ve kullanıma sahip olan *têtrü* ve *çingaru* zarfları, sözcüksel eş dizimliliğin bir türü olan zarf+fiil eş dizimliliği kapsamında incelenmiştir. Bu doğrultuda, öncelikle söz konusu zarfların etimoloji kaynaklarında ve diğer tarihî kaynaklarda nasıl ele alındığından bahsedilmiştir. Daha sonra *têtrü* ve *çingaru* zarflarının *kör-*, *sakin-*, *tıñla-*, *uk-*, *bil-*, *eşid-* gibi fiillerle birliktelik kullanımları karma yaklaşım esasında anlamsal şeffaflık ve değiştirilebilirlik ölçütleri dikkate alınarak belirlenmiştir. Bu incelemeler sonucunda, *têtrü* zarfının on farklı eş dizimlilik kullanımı (*têtrü kör-*, *têtrü çingaru kör-*, *têtrü tıñla-*, *têtrü edgüti tıñla-*, *têtrü sakın-*, *têtrü çingaru sakın-*, *têtrü sakın- kolula-*, *têtrü uk-*, *têtrü çingaru uk-*, *têtrü bil- uk-*) tespit edilmiştir. *çingaru* zarfının ise, yedi farklı eş dizimlilik kullanımı (*çingaru kör-*, *çingaru sakın-*, *çingaru böğün- sakın-*, *tüzgerü çingaru sakın-*, *çingaru bil-*, *edgüti çingaru bil-*, *çingaru böğün- bil-*) saptanmıştır. Tespit edilen her bir yapı, kullanım sıklığı ile birlikte verilmiş ve metinlerden alınan örnek cümlelerle tanıklanmıştır. Bunun yanı sıra dönem eserlerinde, *têtrü* ve *çingaru* zarflarının eş dizimli kullanımlarıyla anlamsal yakınlık gösteren farklı birliktelikler de kaydedilmiş ve incelenmiştir.*

Anahtar Kelimeler: Eski Uygur Türkçesi, *têtrü*, *çingaru*, zarf+fiil, eş dizimlilik.

ABSTRACT

*Old Uighur Turkish, the second period of Old Turkish has a rich corpus of texts, is also a period in which collocational structures are used intensively. The present study, selected texts from this extensive corpus were examined, and the adverbs *têtrü* and *çingaru*, which have parallel meanings and usage, were analyzed within the scope of adverb+verb collocation, a type of lexical collocation. In this regard, the discussion first addresses how these adverbs are treated in etymological sources and other historical materials. Subsequently, the combinatorial uses of the adverbs *têtrü* and *çingaru* with verbs such as *kör-*, *sakin-*, *tıñla-*, *uk-*, *bil-*, and *eşid-* were determined based on a mixed-method approach, taking into account criteria of semantic transparency and commutability. As a result of these investigations, ten different collocational uses of the adverb *têtrü* were identified (*têtrü kör-*, *têtrü çingaru kör-*, *têtrü tıñla-*, *têtrü edgüti tıñla-*, *têtrü sakın-*, *têtrü çingaru sakın-*, *têtrü sakın- kolula-*, *têtrü uk-*, *têtrü çingaru uk-*, *têtrü bil- uk-*). Seven different collocational uses of the adverb *çingaru* were also identified (*çingaru kör-*, *çingaru sakın-*, *çingaru böğün- sakın-*, *tüzgerü çingaru sakın-*, *çingaru bil-*, *edgüti çingaru bil-*, *çingaru böğün- bil-*). Each identified structure is presented with its frequency of use and illustrated with example sentences taken from the texts. In addition, different collocations showing semantic proximity to the uses of *têtrü* and *çingaru* in the period texts were recorded and examined.*

Keywords: Old Uighur Turkish, *têtrü*, *çingaru*, adverb+verb, collocation.

Giriş

Dilde, belirli sözcüklerin bağlama dayalı olarak birlikte kullanılması ve bu yolla anlamlı bir bütün oluşturması olarak tanımlanabilecek *eş dizimlilik (collocation)*¹, bir dil bilimi terimi olarak ilk kez Firth tarafından 1951 yılında yayımlanan “Modes of Meaning” adlı çalışmada kullanılmış ve “bir sözcüğün tek başına değil düzenli olarak birliktelik kurduğu diğer sözcükler yardımıyla anlamlandırılabilmesi” (1951, 196) olarak tanımlanmıştır. Firth’ten sonra eş dizimlilik ile ilgili çalışmalar önemli ölçüde artmış²; terim farklı şekillerde anlaşılmış ve yorumlanmıştır. Bu durum birbirinden farklı tanımların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu tanımlardan bazılarında eş dizimlilik; “iki ya da daha fazla sözcüksel ögenin belirli bir söz dizimsel örüntü içerisinde yapısal öğelerin gerçekleşmesi olarak birlikte ortaya çıkması” (Cowie, 1978, 132); “iki ya da daha fazla sözcüğün düzenli, deyimsel olmayan anlamlarından birinde kullanıldığı, belirli yapısal kalıpları izleyen ve değişebilirlikleri yalnızca dil bilgisel ve anlam bilimsel olarak değil, aynı zamanda kullanımla da sınırlandırılmış birliktelikler” (Aisenstadt, 1979, 71; 1981, 54; Men, 2015); “keyfi (arbitrary) ve tekrarlayan bir sözcük birlikteliği” (Benson, 1989, 3); “bir metinde iki ya da daha fazla sözcüğün kısa bir aralıkla birbiri ardına gelmesi” (Sinclair, 1991, 170) şeklinde ifade edilir. Burada birkaç tanesi sıralanan söz konusu tanımların bir bölümü eş dizimli sözcük birlikteliklerinin “kullanım sıklığına” (bk. Halliday, 1961; Benson, 1989; Smadja, 1993); bir bölümü “birlikteliği oluşturan dil birimlerinin anlam özelliklerine ve birlikteliğin anlamsal olarak öngörülemez” olmasına (bk. Howarth, 1996; Mel’çuk, 1998; Manning ve Schütze, 1999; Evert, 2005; Seretan, 2008); bir kısmı bu yapıların “keyfi niteliğine” (bk. Benson, 1989; Fontenelle, 1992; Smadja, 1993; Nesselhauf, 2005); diğer bir kısmı ise “eş dizimliliği meydana getiren unsurların değiştirilebilirlik hususundaki kısıtlılığın” (bk. Aisenstadt, 1979, 1981; Nesselhauf, 2005) odaklanır. Yapılan tanımların ortak noktası ise, eş dizimli sözcük birlikteliklerinin birden fazla sözcükten oluşuyor olması ve kendisini oluşturan sözcüksel ögeler arasındaki söz dizimsel ilişkiye atıf yapıyor olmasıdır (Nesselhauf, 2005, 11).

Eş dizimlilik alan yazında, *istatistiksel yönelimli/sıklık temelli yaklaşım* ve *anlam temelli/deyimbilimsel yaklaşım* olmak üzere iki farklı yaklaşım esasında ele alınmaktadır. Sıklık temelli yaklaşım “sözcüklerin belirli bir mesafede, beklenenden daha sık bir araya gelmesini” (Nesselhauf, 2005, 12) dikkate alırken anlam temelli yaklaşım; “söz dizimsel boyutta art arda gelen sözcüklerin sıklığından ziyade eş dizimli yapıların tanımlayıcı ölçütlerine ve

¹ “Collocation sözcüğü yapı bakımından Latince kökenli col- (con-) “birlikte” ve -locare “yerleşmek” anlamlarına gelen sözcüklerin birleşiminden oluşmakta; *collocare* yani “yan yana yerleşmiş” anlamına gelmektedir” (Nesselhauf, 2004, 2).

² “Firth’ün betimleyici dilbilimde anlamsal ifadeleri araştırmanın bir yolu olarak eş dizimliliğin önemini savunduğu makalesinden sonra yapılan eş dizimlilik çalışmaları kronolojik olarak üç döneme ayrılabilir:

1. eş dizimliliğin kuramsal olarak derinleştirildiği ve eş dizimlilikle ilgili çeşitli konu ve sorunların tartışıldığı 1960’lar;
2. eş dizimlilik çalışmalarının yönteminin önerildiği ve bazı geçici yaklaşımların yapıldığı 1970’ler;
3. eş dizimlilik çalışmalarının sonuçlarının ve başarılarının ortaya çıkmaya başladığı 1980’ler” (Hori, 2004, 3).

diğer sözcük birlikteliklerinden ayrılmasına” (Nesselhauf, 2005, 12; Men, 2015, 21) odaklanır. Buna ek olarak her iki yaklaşımın da temel hususlarının dikkate alındığı, hem deyimbilimsel ölçütlerin hem de istatistiksel ölçütlerin kullanıldığı üçüncü bir yaklaşım türü daha vardır. *Karma yaklaşım* olarak adlandırılan bu türde eş dizimliliğin “değiştirilebilirlik, anlamsal şeffaflık, ögelerinin söz dizimsel boyutta birbirleriyle olan ilişkileri ve kullanım sıklığı” gibi nitelikleri dikkate alınmaktadır (Nesselhauf, 2005, 17; Gyllstad, 2007, 15). Sözcük birlikteliklerinin birbirinden ayırt edilmesinde kullanılan ölçütlerden biri olan *anlamsal şeffaflık* “birlikteliği oluşturan tüm unsurların gerçek anlamında kullanılıp kullanılmaması ve unsurların anlamından bütünü anlamına ulaşılıp ulaşılmaması” hususlarını; *değiştirilebilirlik* ise “eş dizimliliği oluşturan ögelerden en az birinin diğer sözcüğün anlamının sabit kalması şartıyla başka bir sözcükle değiştirilebilme” sınırlılıklarını ifade eder (Cowie, 1981, 224; Howarth, 1996, 41).

Eş dizimliler üzerine yapılan çalışmalarda söz konusu birliktelikler, biçim (yapı) ve anlam bakımından sınıflandırılmaktadır. Yapı bakımından eş dizimlilik Benson vd. tarafından *sözcüksel* ve *dil bilgisel eş dizimlilik* olarak ikiye ayrılmaktadır. Buna göre *sözcüksel eş dizimlilik*, “isimler, fiiller, sıfatlar, zarflar gibi sözcük türleri” temel alınarak yapılmakta ve sınıflandırmada bu sözcük türleri aracılığıyla oluşturulan belirli kalıplar kullanılmaktadır. Dil bilgisel eş dizimlilik ise, “isim, sıfat, zarf, fiil gibi baskın bir sözcük ile edat, mastar gibi dil bilgisel bir unsurdan” oluşmaktadır (1997, XIX-XXXI). Türkçede eş dizimlilik çalışması yapan bazı araştırmacılar tarafından da Türk dilinin yapısına uygun olarak sözcüksel eş dizimlilik kalıpları belirlenmiştir. Bunlardan bazıları şu şekildedir: “belirteç+fiil, sıfat+ad, niteleyici söz+ad, fiil+ad, fiilimsi+fiil, ad+ilgeç” (Özkan, 2011, 27); “ad (=tümleç) + eylem, ad (=özne) + eylem, sıfat + ad, zarf + eylem, zarf + sıfat” (Doğan, 2016, 28); “ad + eylem, zarf + eylem, eylem + eylem, ad + ad, sıfat + ad, niteleyici söz + ad, zarf + sıfat” (Ağca, 2020, 82). Anlam boyutunda yapılan sınıflandırmada ise, birlikte kullanılan sözcükler arasındaki anlam ilişkileri ve kalıplaşma dereceleri dikkate alınmakta ve eş dizimli yapılar genel olarak *serbest/açık/şeffaf eş dizimlilik*, *sınırlı/kısıtlı/düzenli eş dizimlilik* ve *deyimsel/opak/kapalı eş dizimlilik* şeklinde sınıflandırılmaktadır (bk. Cowie, 1981; Aitchison, 1990; Howarth, 1996; Moon, 1998; Tutin - Grossman, 2002). Türkiye Türkçesi temelinde hazırladığı çalışmada Doğan eş dizimli yapıları *serbest birleşmeler*, *bağlamsal eş dizimler*, *sınırlı eş dizimler*, *değişmeceli deyimler* ve *yalın deyimler* olarak beş türe ayırmaktadır (2016, 143). Ağca tarafından Eski Türkçe esasında yapılan çalışmada ise “*deyimsel eş dizimlilik*, *sınırlı eş dizimlilik* ve *açık eş dizimlilik*” olmak üzere üç kategori belirlenmektedir. Bunlardan *sınırlı eş dizimlilikler*, “bir ögesi özelleşmiş, diğeri gerçek anlamıyla kullanılan, genelleşmiş/kalıplaşmış bir birliktelik anlamı bulunan ve ögelerinin anlamlarından birliktelik anlamı sınırlı olarak çıkarılabilen” sözcük öbekleri olarak tanımlanmaktadır (2020, 75).

Eski Uygur Türkçesi, VIII. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar uzanan geniş bir zaman diliminde Budizm, Manihaizm, Hristiyanlık gibi inanç sistemlerine dair konuların yanı sıra fal, büyü, tıp, hukuk gibi din dışı konuların da esas alındığı çok geniş bir yelpazede oldukça fazla sayıda telif ve tercüme eserin bulunduğu bir dönemdir. Eldeki çalışma, Eski Uygur Türkçesi dönemine ait söz konusu külliyattan belirli metinlerle sınırlandırılmıştır. Çalışmanın kapsamını

oluşturan eserler şunlardır: *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi* (AB), *Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikâyesi* (AFH), *Uygurca Altun Yaruk* (AY), *Altun Yaruk'tan İki Parça* (AY-I), *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç* (AY-IV), *Altun Yaruk Sudur V. Kitap* (AY-V), *Altun Yaruk Yedinci Kitap* (AY-VII), *Altun Yaruk Sekizinci Kitap* (AY-VIII), *Altun Yaruk Sudur X. Kitap* (AY-X), *Bayagut Oğlu Otaçı Beg Hikâyesi* (OBH), *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu"* (BT I), *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien: Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā* (BT XXXVII), *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren* (BT XIII), *Budist Eski Uygur Edebiyatından İki Metin* (BM), *Budizmin Mahāyāna Ekolüne İlişkin Eski Uygurca Belgeler* (EUB), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX* (HT IX), *Eski Uygurca Dört Çatik-Mukaddes Tavşan* (MT), *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm* (HT X), *Irk Bitig* (IB), *Maytrisimit* (M), *Türkische Turfan-Texte V* (TT V), *Türkische Turfan-Texte VI* (TT VI), *Türkische Turfan-Texte X* (TT X).

Söz konusu eserler, nitel araştırma yöntemlerinden belge/doküman inceleme yöntemi kullanılarak taranmıştır. Yapılan tarama sonucunda sözcüksel eş dizimlilik türlerinden *zarf+fiil eş dizimliliği* grubuna dâhil olan *tétrü* ve *çingaru* zarflarının eş dizimli kullanımları *karma yaklaşım* çerçevesinde değerlendirilmiştir. Eski Uygur Türkçesi döneminde sıklıkla kullanılan ve aynı anlam alanına giren *tétrü/titrü* ve *çingaru/çınkaru/çıngaru* zarflarının *kör-, bil-, uk-, sakın-, tınla-* gibi fiillerle kurduğu sınırlı eş dizimlilikler, değiştirilebilirlik ve anlamsal şeffaflık ölçütleri esas alınarak incelenmiştir.³ Bu doğrultuda, öncelikle *tétrü* ve *çingaru* zarflarına ilişkin etimolojik bilgilere yer verilmiştir. Sonrasında bu zarfların birliktelik kurduğu fiillerle kazandıkları anlamlar ile kullanım sıklıkları, tanık cümleler aracılığıyla ortaya konulmuştur.

tétrü

Köktürk dönemi metinlerinde tanıklanmayan *tétrü* sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde "dik dik, gözünü hiç kırpmadan, tam, doğru, dikkatli; belirgin" (Wilkens, 2021, 710) gibi anlamlarla kaydedilmiştir. Clauson *tétrü* sözcüğünün **tétür-* fiilinin zarf-fiil eki almış formu olabileceğini, genellikle zarf ya da sıfat işleviyle kullanıldığını, oldukça geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğunu ve sözcüğün bazı anlamlarının yalnızca bağlamdan çıkarılabileceğini ifade eder. Sözcüğün az da olsa *tétrü* biçiminde yazıldığı metinlere de rastlanmakta olduğunu ve *tértür/tétür/tétü* biçimlerinde "ters, yanlış, alt üst" gibi anlamlarda Güneydoğu grubu Türk dillerinde yaşamaya devam ettiğini dile getirir. VIII. yy. ve sonrasını kapsayan erken dönem Türk dilinden *tıgı tertrü kişemiş* "doru atı çapraz bağlamış"; Maniheist metinlerden *tertrü yana igideyü* "yanlış veya gerçeğe aykırı olarak"; *tertrü saçlıgı kurtga yek* "dağınık saçlı yaşlı şeytan"; Budist metinlerden *körürler erti siziğe tétrü* "size yan gözle bakıyorlardı"; *tétrü körmeklig yarukın ıdtı* "(krala) yan bakış parlaklığı gönderdi" gibi örnekler verir. Eski Uygur metinlerinde sözcüğün *tétrü kör-, tétrü uk-, tétrü sakın-*

³Bu yapıların sıklıkları belirlenirken fiil ya da zarf unsurunun ikileme olduğu kullanımlar da göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca, Eski Uygur Türkçesi dönemine ait tüm metinlere erişim mümkün olmadığından tarama kapsamı sınırlı kalmıştır. Erişilemeyen eserlerde de aynı ya da benzer birliktelikler bulunabileceği varsayımından hareketle **en az üç kez** tanıklanan yapılar eş dizimli olarak değerlendirilmiştir.

biçimlerindeki kullanımlarına da değinen Clauson, bu kullanımlarda sözcüğün olumsuz bir anlam taşımadığını, aksine “derinlemesine, dikkatle, bütünüyle, iyice” anlamlarını verdiğini belirtir. Bununla birlikte TT IV’te sözcüğün *ters tetrü körüm öritdimiz erser* “yanlış kehanet ortaya çıkardıysak” örneğinde görüldüğü üzere *ters tetrü* biçiminde “yanlış” anlamında; sivil Uygur belgelerinde ise *tetrü sakınç* şeklinde görüldüğünü kaydeder. Sözcüğün Karahanlı Türkçesinde *tétrü* “ters çevrilmiş”; *tétrü bak-* “dikkatle bakmak, sabit gözle bakmak; yan yan bakmak”; Kıpçak Türkçesinde ise *détrü bak-* “dikkatle bakmak” şeklinde kullanıldığını ifade eder (1972, 459). *Drevnetyurkskiy Slovar* (DTS)’de, *tétrü* “doğru, kesin”; *tétrü çingaru sakınmak kolulamak* “yoğun düşünce”; *tétrü kör-* “odaklanmak, dik dik bakmak”; *tétrü çınaru* “her yöne, ayrıntılı, kapsamlı” türev ve anlamlarıyla kayıtlıdır (Nadalyaev vd., 1969, 556). Erdal ise, “açıkça, doğru biçimde, dikkatle” anlamlarındaki *tétrü* ile “karşıt, ters yönde, ters çevrilmiş, çapraz” anlamlarına sahip *te(r)trü* sözcüğünün hem EDPT’de hem de DTS’de birbirine karıştırıldığını belirtir. Buna karşılık DLT ile KB’de *tetrü* “ters çevrilmiş” sözcüğü ile *tétrü* arasında açık bir ayırım yapıldığını vurgular. Söz konusu karışıklığın TT V B’nin Kudara tarafından gerçekleştirilen yeniden neşriyle giderildiğini ifade eden Erdal, aynı zamanda Kudara’nın *te(r)trü*’nün *tetrül-* fiili ile, *tétrü*’nün ise *tétig* sözcüğü ile ilişkilendirilmesi gerektiği yönündeki görüşünü aktarır. Ayrıca, TT V B 13’te geçen *tétrü çingaru* ikilemesinden söz eden araştırmacı, EDPT’de yer alan *tétrü uk-/kör-/sakın-/bak-* birlikteliklerine de atıfta bulunur. Bunlara ek olarak, *tétrü köni uk-* (BT I A217f.) “açık ve doğru biçimde anlamak”, *tétrü tınla-* (Genzan C v3), *tétrü kör-* (Ht X738; Suv 612,16) ve *tétrü üç kata kaya körüp* (TuoLuoNi 357) “üç kez dikkatle arkasına bakarak” örneklerini verir (Erdal, 1991, 729-730).

Eski Uygur Türkçesinde sıklıkla tanıklanan *tétrü* sözcüğü genel olarak, *tétrü çingaru* “dik dik, gözünü hiç kırpmadan, tam, doğru, dikkatli”; *tétrü kör-* “dikkatli bakmak”; *tétrü sakın-* “doğru düşünmek”; *tétrü uk-* “doğru anlamak” (Wilkens, 2021, 710) şeklinde sözcük birliktelikleri kurar ve zarf olarak kullanılır. Karahanlı Türkçesinde de sözcüğün kullanımı devam eder. Dönem eserlerinden *Divānū Lügāti’t-Türk’te ol añar tétrü bakdı* “o, ona dikkatlice baktı”, *añar tétrü baksa bolmas* “insan ona dikkatlice bakamaz”⁴ örnekleri yer alır ve bazen “öfkeli bakmak, dik dik bakmak” anlamına geldiği de belirtilir (Kaçalın - Ölmez, 2025, 314). *Kutadgu Bilig* (KB)’de ise, *tétrü kör-* biçimiyle *yarağlıg yaragsızni tétrü körüp/kereklig kereksizni kértü sorup* “(insan) işine yarayana yaramayana iyice dikkat ederek, gerekli ve gereksizi hakkıyla sorup soruşturarak” (b. 328, 140-141) ve *tétrü bak-* biçimiyle *sever sevmezün öz bileyin tése/saņa tétrü baksa közi belgölüg* “birinin sevip sevmediğini bilmek istersen gözüne dikkat et; sana doğru bakınca gözünden belli olur” (b. 1902, 392-393) örneklerinde karşımıza çıkar. Harezmi Türkçesi ile Çağatay Türkçesi dönem eserlerinde tanıklanmayan sözcük, Kıpçak Türkçesi eserlerinden *Kitābū’l-İdrāk Li-Lisāni’l-Etrāk’te, titrü bak-* “ters bakmak, keskin bakmak”

⁴Söz konusu ifade, DLT’nin farklı neşirlerinde transkripsiyonel tercihlerden kaynaklı bazı farklılıklar ile karşımıza çıkmaktadır: Ercilasun – Akkoyunlu tarafından yapılan neşirde sözcük *titrü* olarak geçmekte ve *ol añar titrü bakdı* “o, ona (kişiye) gözünü dikti”; *añar titrü baksa bolmas* “insan ona gözünü dikemez” biçiminde kaydedilmektedir (2020, 323). Dankoff – Kelly neşirinde ise, yukarıda olduğu gibi *tétrü* olarak geçmekte ve *ol añar tétrü bakdı* “he fixed his glance on him”; *añar tétrü baksa bolmās*. “one cannot fix one’s glance on him” biçiminde kaydedilmektedir (1984, 109).

şeklinde zarf+fiil yapısında kayıtlıdır. Söz konusu eserde Özyetgin, birlikteliğin *bak-* fiiliyle ilk defa DLT’de tanıklandığını, Eski Uygur Türkçesi döneminde *kör-* fiiliyle kullanıldığını ve Clauson’un çalışmasına atıfla söz konusu dönemde *tétrü* zarfının *kör-*, *uk-*, *sakin-*, *tıñla-* gibi umumiyetle idrak fiilleri ile birliktelik kurduğunu belirtir (2001, 375).

çingaru

Clauson *çingaru* sözcüğünü doğrudan madde başı olarak ele almaz; ancak sözcükle ilgili değerlendirmeleri *çingar-* fiili aracılığıyla yapar. *çin* “gerçek, doğru; hakikat” isminden türetilmiş olan *çingar-* fiilinin geçişli bir fiil olduğunu, “araştırmak, bir şeyin doğruluğunu kontrol etmek” anlamıyla VIII. yüzyıl Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren tanıklandığını ve nadiren tek başına kullanıldığını belirtir. Bu durumu ise, *Turkische Turfantexte V 24,76*’da *adırtla-* fiiliyle birlikte yer alan kullanım üzerinden örneklendirir. *çingar-* fiilinin çoğunlukla *-u* zarf-fiil ekiyle kalıplaşmış olarak *çingaru* şeklinde kullanıldığını belirtir ve buna tanık olarak şu birliktelikleri sunar: *çingaru sakın-* “derinlemesine düşünmek” (TT V 22/15-21); *çingaru kör-* “(bir şeye) sabit bir şekilde bakmak” (U II 24, 4; U III 36, 17; 40, 4; 53, 4; TT X 459, 481); *çingaru bil-* “(araştırma sonunda) kesin olarak bilmek” (Suv. 597, 1). Sözcüğün *tétrü çingaru* biçiminde ikileme olarak kullanımına da değinen Clauson, Karahanlı Türkçesinden *ol bu ışığ çingardı* “olayın kökenini araştırdı ve kontrol etti” örneğini verir ve *Divânü Lügâti’t-Türk* (DLT)’de fiilin *çingarmak* şekliyle kayıtlı olduğunu ifade eder. XIV. yüzyıl Kıpçak Türkçesinde ise fiilin *çandar-* “bir şeyi derinlemesine incelemek” biçimiyle tanıklandığını ve yine *çandaru sorgul* “(birini) derinlemesine sorgula” örneğindeki gibi zarf-fiil ekiyle kullanıldığını; Memlûk-Kıpçak Türkçesi eserlerinden Kitâb-ı Beylik’te ise *çinkardı* biçiminde yer aldığını kaydeder (1972, 425-426). *Drevnetyurkskiy Slovar*’da “bir şeyin özünü ortaya çıkarmak, incelemek, araştırmak” gibi anlamlarla kayıtlı olan *çingar-* sözcüğünün aynı zamanda, *çingar- adırtla-* “özünü incelemek, mahiyetine göre ayırt etmek”; *çingar- böğün- bil-* “anlamak, kavramak, idrak etmek” gibi kullanımları yer alır. Sözcüğün *çingaru* biçiminin anlamı ise *çingaru kör-* “dik dik bakmak” birlikteliği üzerinden aktarılır (Nadalyaev vd., 1969, 149). *çin+gar-* fiilini “bir şeyi araştırmak” anlamıyla kaydeden Erdal, DLT’ye göre sözcüğün hangi anlama geldiğinden de bahseder. Daha sonra sözcüğün *çinkar-* ve *çingar-* şeklindeki yazımlarının hatalı olabileceğini ve Eski Türkçede sözcüğün *çingar-*, yani ötümlü ünsüzlü şeklinin kullanılmış olabileceğini belirtir. *çingar- adırtla-* ikilemesinin yanı sıra Clauson’un çalışmasında ve DTS’de geçmeyen şu tanıklara yer verir: “*yañlokın köntü[üp] ornatıp çingarıp...* (HT X233)”; “*töziñe tegi çingarıp...* (ShoKenkyu III 34)”; “*KÖNGÜLni çingarzunlar* (BuddhUig I 125)”; “*tüz nom ... tuta çingarguçı* (Warke 620)”. *çingaru* sözcüğünü de ele alan araştırmacı, bu sözcüğün yönelme anlamı taşımadığını, sadece bir zarf-fiil olabileceğini, kalıplaşmış bir biçim olup olmadığı konusunda belirsizlik olduğunu kaydeder. Sözcüğün tek başına değil genel olarak *çingaru kör-* “dikkatli bakmak” ve *çingaru sakın-* “derin düşünmek” gibi birlikteliklerde kullanıldığını ifade eder (1991, 743-746).

Clauson’un da belirttiği üzere Eski Uygur Türkçesi dönem eserleriyle birlikte kullanım sahasına çıkan *çingar-* fiili bu dönemde, “araştırmak, ayırmak, farkı görmek, bir işin aslını aramak, analizlemek, analiz etmek; doğru yere oturtmak” gibi pek çok anlamda kullanılır. Bununla birlikte fiilin *çingar- adırtla-*

“ayırarak, farkı görmek, araştırmak”, *çingar- kèjeş-* “analiz etmek ve danışmak”, *çingar- têtür-* “bir işin aslını aramak, analizlemek, analiz etmek” gibi ikileme şeklinde kullanımlarına ve *çingart-* “ayırt ettirmek” biçiminde bir türevine de rastlanır. *çingar-* fiilinden -u zarf-fiil ekiyle kalıplaşmış olan *çingaru* türevi ise “tam, doğru, kesin, derinden, kökten, temelden, titizlikle, dik dik; gerçekten, sahiden, gerçek; açık, derin” gibi anlamlarla kayıtlıdır. Aynı zamanda *çingaru tûpgerü* “derinden” biçiminde ikileme olarak; *çingarusınça* “gerçek, gerçeğe uygun, gerçek niceliğine göre” türeviyle zarf olarak kullanımı da bulunur (Wilkens, 2021, 229). Karahanlı Türkçesinde zarf-fiil ekli türevi bulunmaz; ancak dönem eserlerinden *Divânü Lügâti't-Türk'te çingar-* biçimiyle *ol işig çingardı* “o, işin aslını araştırdı ve tahkik etti”⁵ örneğiyle kayıtlıdır (Kaçalın - Ölmez, 2025, 281). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi* adlı eserde *çingarıglı* “tasdik eden, onaylayan” şeklinde *çingarıglı ol kim anıñ utrusında turur* (27/52a2) örneğinde görülür (Ata, 2004, 23, 172). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi'nde* ise *çındgarıglı* “tasdik eden, doğrulayan” biçimi *çındgarıglı anı kim utrusında bitigdin tutuk* (48/8) örneğiyle tanıklanır (Kök, 2004, 81). Harezmi-Kıpçak sahası eserlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb'de çındar-* “incelemek” (172-6) ile *çındaru* “iyice, dikkatle, adamakıllı” (78-1, 82-8, 113-8) biçim ve anlamlarıyla kayıtlıdır. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü'nde* ise sadece *çınkar-* “iyice aramak” fiili yer alır (Toparlı vd., 2019, 50).

Bu çalışmada *sınırlı eş dizimlilik*, “en az iki sözcükten oluşan, unsurlarından birinin gerçek diğerinin özelleşmiş bir anlamda kullanıldığı, öğelerinin anlamından bütünü anlamına kısmen ulaşılabilen, sınırlı bir değiştirilebilirliğe izin veren ve rastgeleden daha sık bir araya gelme eğilimi gösteren yarı sabit ifadeler” olarak kabul edilmektedir. *têtrü* ve *çingaru* sözcüklerinin incelendiği yukarıda bahsi geçen mevcut kaynaklar bu zarfların anlamlarını, yan yana geldikleri bazı fiiller aracılığıyla kaydetmektedir. Söz konusu anlamlar ile verilen örnekler, bu zarfların potansiyel anlam alanına işaret etmekte; birlikte kullanıldığı fiillerle yeni anlamlar kazandıklarını ve bu anlamların birbiriyle paralel olduğunu ortaya koymaktadır. Buradan yola çıkılarak mevcut kuramsal bilgiler ışığında *têtrü* ve *çingaru* zarflarının Eski Uygur Türkçesi dönem eserlerindeki birliktelik kullanımlarını, anlamlarını ve sıklıklarını tespit etmek için derinlemesine bir külliyat taraması yapılmıştır. Yapılan tarama sonucunda sözlüklerde kayıtlı olan birlikteliklerin eş dizimliliğin tanımına ve kuramsal ölçütlerine uygun olduğu görülmüş; bununla birlikte sözlüklerde yer almayan bazı kullanımlara da rastlanmıştır. Elde edilen veriler ışığında, *têtrü* ve *çingaru* zarflarının eş dizimlilik kullanımları aşağıda sunulmuştur.

1. *têtrü* Zarfının Eş Dizimlilik Kullanımları

têtrü zarfının *têtrü kör-*, *têtrü tıñla-*, *têtrü sakın-*, *têtrü uk-* şeklinde her iki unsuru da tek sözcükten oluşan; *têtrü çingaru kör-*, *têtrü edgüti tıñla-*, *têtrü çingaru uk-*, *têtrü köni uk-* *têtrü çingaru sakın-* biçiminde zarf unsuru ikilemeden oluşan, *têtrü bil- uk-* biçiminde fiil unsuru ikileme olan ve *têtrü çingaru sakın-*

⁵ Söz konusu ifade, DLT'nin Ercilasun – Akkoyunlu tarafından yapılan neşrinde *çınkar-* olarak geçmekte ve *ol işig çinkardı* “o, işi inceleyip gerçekliğini araştırdı” biçiminde kaydedilmektedir (2020, 285). Dankoff – Kelly tarafından yapılan neşrinde ise *ol işig çingardı* “he searched out the root of the matter and determined the truth about it” biçiminde kaydedilmektedir (1984, 54).

kolula- biçiminde her iki unsuru da ikilemeden oluşan toplam 11 farklı eş dizimlilik kullanımı tespit edilmiştir. Aşağıda Eski Uygur Türkçesi döneminde her bir eş dizimli yapının kazandığı anlamlar ve kullanım sıklıkları verilmiş; ardından bu kullanımlar tanık cümlelerle örneklendirilmiştir.

tétrü kör-:

tétrü kör- “dikkatlice bakmak, dik dik bakmak, gözünü hiç kırpmadan bakmak” anlamlarıyla 59 defa tanıklanmıştır. Bunun yanı sıra *tétrü çingaru kör-* “dikkatlice bakmak” şeklinde zarf unsurunun ikileme olduğu bir kullanıma da rastlanmıştır. Söz konusu eş dizimli yapının öncesinde genellikle *tapa* “-A doğru” edatı kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde *tétrü kör-* yapısının tanıklanmış örneklerden bazıları şunlardır:

*bo y(a)rılıgı eşidip anant toyın ol kamag térin kuvrag öhin öhin t(e)ñri t(e)ñrisi burkanıg **tétrü körü** olurtılar.* “Rahip Anant, bu buyruğu işitip o bütün topluluk Tanrı Tanrısı Buda’yı iyice görerek (görecektir biçimde) farklı farklı (yerlere) oturdular.” (AY-VII/156-159, 117-118)

*anda ötrü somaketu bodis(a)t(a)v olormış oronıntın örü turup [birtin] sınar oñ [eñninte]ki ton[in açınıp] oñ [tizin yerke] urup ayasın kavşurup t(e)ñri t(e)ñrisi burhanka yolanıp yümçiksiz közin **tétrü körüp** inçe tęp ögdi.* “Bunun üzerine Somaketu bodhisattva oturduğu yerden ayağa kalkıp, bir taraftaki sağ omuzundaki elbisesini açıp, sağ dizini yere koyup ayalarını birleştirerek tanrı tanrısı Buda’ya yönelip, kırpmayan gözleriyle (Buddhaya) dikkatlice bakarak şöyle övdü...” (AY-X/1025-1036, 217-218)

*isig amrak köñülin yüzleri tapa **tétrü körüp** i[nçe] tęp tedi edgülerime uzun turkara adı[nç]ıg edgü kılğalı sakınacı bolunlar [kamag] adınların emgekin körser sizler öz emgekke sakınıp sımtag köñülig bolmanlar.* “Şefkatle yüzlerine doğru dikkatli bakıp şöyle dedi: ‘Ey dostlarım daima sadece iyilik yapmayı düşünecek olun. Bütün canlıların ızdırabını görseniz kendi acınız gibi düşünüp, (ona karşı) kayıtsız kalmayın.’ (MT/776-781, 100-102)

*...ikileyü yene olormış oronıntın örü turup t(e)ñri t(e)ñrisi burhan adakında yinçürü töpün yükünüp iki iligin kavşurup t(e)ñri t(e)ñrisi burhannıñ yüzüzlüg tilgenin asiçanaka-darşın körü kanınçsız közin **titrü⁶ körü** olurup...* “...birkez daha oturduğu yerinden ayağa kalkıp tanrı tanrısı buddha ayağında saygıyla secde edip iki elini birleştirip tanrı tanrısı Buda’nın yüz tekerleğini görmeye doyulmaz gözüne dikkatlice bakarak oturmuş...” (AY-V/807-813, 218-219)

*bo savıg eşidip ötrü samtso açarı iki ilgin kavşurup ol kişiler tapa ür keç **titrü körüp** antada basa oñ ilgin yastanıp sol ilgin sol udlukı üze urup közülüp adakın adak üze ükşürü urup oñ /rın yatu y(a)rılıkadı.* “Bu sözü işitip, bunun üzerine Tripiṭaka üstat iki elini kavuşturup o kişilere doğru uzun uzun dikkatlice bakıp ondan sonra sağ eline yaslanıp sol elini sol

⁶ Uçar, Altun Yaruk’un V. kitabını konu edindiği çalışmasında, *tétrü* sözcüğünün Brāhmī harfli metinlerde é’li olmadığını ve bundan dolayı i’li yani, *titrü* biçiminde okuduğunu belirtmektedir (2009, 359).

uyluğu üzerine koyarak ayağını (diğer) ayağının üzerine koyup sağ ... yattı.” (HT X/735-743, 40)

kanınçsız közin burhan tapa tîtrü körüp aruksuz köñülin uzun turqaru tñridem hua çeçek saçtılar yağıtdılar. “Doyumsuz gözüyle Buda’ya doğru dik dik bakıp temiz olmayan kalbiyle daima nilüfer çiçeği saçtılar.” (TTX/152-155, 16)

ajok söğütñüñ butıki tapa tétürü çingaru körüp bödiyü kolın sala [yo]r[ımış]ka etözi[n]d[e]ki étigleri barça yañku[ra] turur. “Aśoka ağacının dalına doğru dikkatlice bakıp dans ederek, kolunu sallayarak yürüdüğünden (dolayı) vücudundaki süslerin hepsi tıngırdamaktadır.” (BT XXXVII/9100-9103, 702)

tışin çıkıratır yaş[lıg] közin kadaşları tapa tétürü körür. “Dişini gıcırdatır; yaşlı gözüyle aile efradına doğru gözünü hiç kırpmadan bakar.” (BT XXXVII/1457-1458, 282)

tétürü tıñla-:

tétürü tıñla- “dikkatlice dinlemek” biçimiyle 11 defa tanıklanmıştır. Aynı zamanda *tétürü edgüti tıñla-* şeklinde yine aynı anlamda zarf unsurunun ikileme olduğu 1 kullanımı daha saptanmıştır. *tétürü tıñla-* eş dizimliliğinin Eski Uygur Türkçesinde kullanımı şu örneklerle somutlaştırılabilir:

kayu erür ol raçaşast(ı)r tégme törü tęp tésér anı amtı [s](e)n tét[ı]r[ü] tıñlagıl edgüts köñülkergil [m(e)n] saña [n]om[la]yu béreyin... “Nerededir o Rājaśāstra denen öğreti? diye sorsan, onu şimdi sen dikkatlice dinle, iyice düşün; ben sana anlatıvereyim.” (AY-VIII/1175-1178, 320)

t(e)rk bolmışımñ tıtagın nomlayı béreyin kop süzök köñülin tétürü tıñlañlar tęp y(a)rıkadı. “Hemen yaratılışımın sebebini anlatıvereyim, saf inançla dikkatlice dinleyin, diye buyurdu.” (AY-X/59-61, 148)

kim ol ruçirakitu atl(ı)g bodis(a)t(a)vñıñ tülinte körmiş altun küvrügtin burhanlar edgüsin ögmeklig yine ksanti kılmaklıg ulug bedük ün ünmiş tıtagın sizlerke anı amtı nomlayı bireyin tîtrü tıñlañlar edgüti öyünler sakınıñlar. “O Ruciraketu adlı Bodhisattva’nın düşünde gördüğü altın davuldan Budaların erdemini övgülü ve tövbe etmeli yüksek ses çıkarması sebebiyle sizlere şimdi onu vaaz edivereyim. Dikkatlice dinleyin (ve) iyice düşünün!” (AY-V/16-23, 159)

sizler kamağ tözünler inça bili<n>gler bu nırvanlı şarırlı<g> bar <tip> timekim erser kızleğlig yörügün y(a)rıkamış y(a)rıgım ol muntag osuglug y(a)rıkamış y(a)rıgımñıñ yörügün anı amtı tîtrü tıñlañlar. “Sizler, bütün asiller, şöylece biliniz: Bu Nirvānalı kutsal emanet var, diye söylersem gizemli açıklamayla buyurmuş olduğum buyruğum, bunun gibi buyurmuş olduğum buyruğumun açıklamasını, onu şimdi dikkatlice dinleyin.” (AY/1520-1525, 135)

s(e)n amtı tétürü tıñla m(e)n inçip saña böle adırtlay[u] [nom]layın tęp y(a)rıkadı. “Sen şimdi iyice dinle; ben böylece sana ayrıntılı olarak vaaz edeyim diye buyurdu.” (BM-B/406-408, 128)

...amtı tîtrü tıñla. “...şimdi dikkatlice dinle!” (M III. Bölüm, 20/3, 69).

têtrü sakın-:

têtrü sakın- “doğru düşünmek” anlamıyla 3 defa tanıklanmıştır. Bununla birlikte fiil unsurunun ikileme şeklinde kullanıldığı *têtrü sakın- kolula-* “yoğun düşünmek” biçimiyle 6 defa; *têtrü çingaru sakın-* “doğru düşünmek” şeklinde zarf unsuru ikileme olarak ise 1 defa tanıklanmıştır:

*yme têtrü sakınsar köni nomnuñ üklimeki kalmakı bo iki törlüg sav eligler beg*lerdin têtir.* “Doğru düşünse, gerçek öğretinin artması ve devam etmesi bu iki türlü söz, hükümdarlardandır.” (HT IX/1146-1150, 160-161)

ülgüsüz kalp ödlerke tegi ötrü titrü yinçürü sakınsarlar bilgeli bolmaz sizin edgülig taluy ügüznüñ uçın kıdığın. “Sayısız çağ süresine kadar eğilip doğru düşünseler sizin erdemler okyanusunuzun ucunu kıyısını bilemezler.” (AY/3656-3660, 203)

anı titrü sakınu bilge biligin utgurak ukar. “Onu doğru düşünerek bilgeliğiyle tam olarak anlar.” (M XV. Bölüm, 42/2-3, 95)

bu on türlü edgüleriñ üç türlü titrü çingaru sakınmak kolulamakñ tözi yana kirtgünç katıglanmak ög dyan bilge bilig bu bişegü erür. “Bu on türlü üstünlüklerin, üç türlü yoğun düşünmenin esası yine “inanç, çaba, bilinç, meditasyon, bilgi” (olmak üzere) bu beşidir.” (TTV-B/14-17, 342)

anı üçün tüzgerinçsiz yég tüzü köni tuymak atl(ı)g idok burhan kutıña köñül öritmiş bodis(a)t(a)vlarka burhan kutın küsemeklig köñüllerin bütürdeçi on törlüg edgüler üç törlüg têtrü çingaru sakınmak kolulamak tükel k(e)rgek. “Onun için anlaşılması imkânsız, en iyi ve düz aydınlanma adlı kutsal Buda rütbesine gönül yüceltmış Bodhisattvalara, Buda rütbesini istekli gönülleriyle tamamlayacak on türlü erdem, üç türlü yoğun düşünme tamamen gereklidir.” (BM-B/161-165, 99-100)

birök munı têtirü çingaru sakınguça erser muntada alprak muñka tarka kirmek takı ne muñ ayıg alp... “Şayet bunu doğru düşünecek gibi ise bundan daha zor sıkışıklık ve sıkıntıya girmek ne acı, kötü, zor...” (EUB/1790-1792, 167)

têtrü uk-:

têtrü uk- “doğru anlamak” birlikteliği 3 defa tanıklanmıştır. Ayrıca aynı anlamı karşılayan ve fiil unsuru ikileme olan *têtrü bil- uk-* şeklinde 2 kullanım ile zarf unsuru ikileme olan *têtrü çingaru uk-* 1 ve *têtrü köni uk-* şeklinde 1 kullanıma daha rastlanmıştır:

uzatı yügerü turgurup köni bilge biligig biltim alku kurug tip biş yapıglıg ev barkıg titrü ukup bütürtüm kirtü orunug tuymakıg. “Gerçek bilgiyi sürekli göz önünde bulundurup her şeyi boş diye bildim; beş yapılı evi doğru anlayıp gerçek yeri ve aydınlanmayı tamamladım.” (AY-V/552-556, 199)

...kimler bo nom erdinig süzük kirtgünç köñülin titrü ukup {odsar} eşidserler tutsarlar bo muntag edgü tüşke utlıka teggeli tegimlig bolurlar. “Kimler bu öğretini cevherini saf inançla doğru anlayıp işitip aklında

tutsa, bunun gibi iyi ödüle ulasmaya layık olurlar. (AY-V/1194-1197, 246)

koduru kolulap titrü ukar. “Derinlemesine (yoğun bir şekilde) düşünüp doğru anlar.” (M XV. Bölüm, 41/ 6-7, 93)

bu iki (türlüg) edgülerke tükellig bolmaknıñ ograyu tıltayı yana bu nom erdini içinteki özlüglerig ölürmemek burhanlarınıñ üç etüz tözin könisinçe titrü bilmek ukmak erür. “Bu iki türlü sevaba ortak olmanın sebebi de bu yasa cevherinin içindeki canlıları öldürmemek, burhanların üç vücut esasını doğru anlamaktır.” (AY-I/23, 7-12, 66)

sakinguluksuz sö(z)legülüksüzüg tugmaksız bir nomnuñ çın tözin edgüti bilip öçmeksiz bir nomnuñ tüpin têtürü çingaru ukup bolar ekegüni tüp tüz inçip körmekiniz ugrınta boltunuz teggeli üzeliksiz yeg ıdok bo oronka. “Düşüncesiz söylenmeyeceği/ Doğmayan bir öğretinin doğru/ Esasını iyice bilip/ Sönmeyen bir öğretinin kökünü/ Doğru anlayıp/ Bunların ikisini dümdüz/ Şöyle görmeniz sayesinde/ Oldunuz ulaşan aşilamaz/ Üstün kutsal bu yere.” (AY-IV/3254-3260, 541-542)

titrü köni ukup kirtgünserler tutsarlar köñüllerin amırtgurup nırvanlıg intin kızıdıkta ertgeli uyur. “Doğru anlayıp inanarak akıllarında tutsalar, kalplerini yumuşatıp Nirvâna’nın öteki kıyısına geçebilecekler.” (BT I-A₂/17-19, s. 19)

2. çingaru Zarfının Eş Dizimlilik Kullanımları

çingaru zarfının *çingaru kör-*, *çingaru sakın-*, *çingaru bil-* biçiminde her iki unsuru da tek sözcükten oluşan; *çingaru böğün-* *sakın-* ve *çingaru böğün-* *bil-* şeklinde fiil unsuru ikilemeden meydana gelen; *tüzgerü çingaru sakın-* ve *edgüti çingaru bil-* biçiminde zarf unsuru ikileme olan toplam 7 farklı eş dizimlilik kullanımı tespit edilmiştir. İlgili eş dizimli yapıların Eski Uygur Türkçesi dönemine ait eserlerde kazandıkları anlamlar ve kullanım sıklıkları aşağıda ayrı ayrı belirtilmiştir. Devamında, söz konusu birlikteliklerin kullanım bağlamlarını gösteren tanık cümleler sunulmuştur.

çingaru kör-:

*çingaru kör-*⁷ eş dizimliliği “dikkatlice bakmak, gözünü hiç kırpmadan bakmak, net bir şekilde görmek” anlamlarıyla 21 kez tanıklanmıştır. Bu birlikteliğin öncesinde de *têtürü kör-* eş dizimliliğinde olduğu gibi genellikle *tapa* “-A doğru” edatı kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde *çingaru kör-* eş dizimliliğinin kullanıldığı tanık cümlelerden bazıları aşağıdaki gibidir:

anta ötrü açataş(a)tru [élig] beg amartapatr atl(ı)g sögütn[ü]ñ [ı]d[o]k hwasın alıp tagonçısıña suna [mami]ka kız tapa çingaru körüp inçe tęp tédi. “Bundan sonra Kral Ajātaśatru amrtapattra adlı ağacın kutsal lotus çiçeğini alıp alaycı kişisine (vidūşaka) sunarak Māmikā kıza doğru dikkatlice bakarak şöyle dedi.” (BT XXXVII/9822-9825, 748)

ertinü emgeklig bolup edgülüg adıgnıñ ülüş urmış et tapa çingaru körüp bir ikintike inçe [t]ép tédiler. “Son derece kederli olup erdemli Adıg’nın

⁷ *têtürü* zarfının eş dizimlileri arasında verilen *têtürü çingaru kör-* biçimindeki birliktelik de bu gruba dahil olmakla birlikte tekrara düşmemek adına bu başlık altında verilmemiştir.

parçalanmış etine doğru gözünü hiç kırpmadan bakıp birbirlerine şöyle dediler.” (BT XXXVII/11204-11207, 824)

*élig beg saña yilinmi[ş yapşınmış]ın oronınta y(a)rıp oluru umadın [] amrak köñülin sēni tapa **çingaru körür**.* “Hükümdar sana, yapıştığı yerinde sabit oturamadan ... pek şiddetli heves ve arzuyla sana doğru dikkatlice bakıyor.” (BT XXXVII/9845-9847, 750)

*...amrak köñülin mamika kız tapa [**çın**]garu körüp yalına<y>u turur kılıçın [é]tigliğ yüz çigin uzunı ıgaç üze yoklagalı ugratı.* “...pek şiddetli arzu ve hevesle Māmikā kıza doğru dikkatlice bakıp parlayan kılıcıyla yüz altın dibadan müteşekkil uzun ağaç üzerine tırmanmaya koyuldu.” (BT XXXVII/9750-9753, 746)

*[anta ötrü] tūkel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi [burhan kö]k rajv(a)rt öñlüğ közin ig[lig] to[yun] tapa **çingaru körüp** inçe tēp y(a)rılıkadı.* “Bunun üzerine mükemmel bilge Tanrı Tanrısı Buda lacivert mavisî gözüyle hasta Budist rahibe doğru dikkatlice bakıp şöyle buyurdu.” (BT XXXVII/6994-6997, 584)

*bo savag [eşidip hor]muzta t(e)ñri sūzök köñülinde [yür]eki titreyü kēç üdün h(a)ri[çandrēka] tapa **çingaru körüp** inçe [tēp tēdi].* “Bu sözün işitince Hormuzta Tanrı inancından yüreği titreyerek uzun süre Hariścandra’ya doğru dikkatlice bakıp şöyle dedi.” (BT XXXVII/5554-5558, 514)

*bo erniñ üç asankédaki ajunların éyin kezigçe **çingaru körüp** ançak(ı)ya yme kutrulmaklıg edgü [kılın]çın tilep bulu teginmedim erti.* “Bu adamın üç Asamkhyeya’daki varlık şekillerini sırasıyla net bir şekilde görüp hiçbir şekilde kurtuluş sebebini arayıp bulmadım.” (BT XXXVII/11167-11170, 822)

*amrak köñülin sini tapa **çingaru körür**.* “Pek şiddetli arzu ve hevesle sana doğru dikkatlice bakıyor.” (TT X/481, 32)

çingaru sakın-:

*çingaru sakın*⁸ birlikteliği “iyice düşünmek, titizlikle düşünmek, derinden düşünmek” anlamlarıyla 15 defa tanıklanmıştır. Bir örnekte *çingaru böğün- sakın-* biçiminde fiil unsuru ikileme olarak; diğer bir örnekte ise *tüzgerü çingaru sakın-* biçiminde zarf unsuru ikileme olarak kullanılmıştır. Eş dizimliliğin Eski Uygur Türkçesindeki kullanımları şu şekilde tanıklanabilir:

*anın m(e)n *bolarnı çın kirtü üze tutmayın atkanmayın tip munçulayu tüpiñe tegi **çingaru böğünü sakınıp** ezüg igid ol tip bilirler.* “Bundan dolayı ben bunları gerçek olarak saymayayım ve (ona) bağlanmayayım diye bu şekilde aslına kadar titizlikle düşünüp o aldatmacadır diye bilirler.” (AY-V/992-995, 232)

⁸Ayrıca, *tétrü* zarfının eş dizimlileri arasında verilen *tétrü çingaru sakın-* ve *tétrü çingaru sakın- kolula-* yapısındaki eş dizimliler de bu gruba dahildir. Ancak, yukarıda bu kullanımlara yer verildiği için burada tekrar ele alınmamıştır.

ötrü têts[é]sı basa basa amranmak nizvaniniñ münin kadagin çingaru sakınıp [bahşısı]ña inçe tęp ötünti [t(e)ñri] bahşı anı nomlayu y(a)rılıkazun [amranmak ni]zvani köñülte [bi]ltökte neteg sakınıp kétergülik [ol]. “Bunun üzerine öğrencisi şehvet Klésasının günahını tekrar tekrar titizlikle düşünüp hocasına şöyle arz etti: Saygıdeğer hoca(mız) şehvet Klésasını yürekte hissettiğinde nasıl düşünerek yok etmeli? Onu vaaz etsin.” (BT XXXVII/3449-3458, 396)

yine ök çingaru sakınıp têtsésıña inçe tęp tedi eşidgil tözün ogulum bo érinç tamulug tınl(i)glarıg ulug bedük etözlüg temirliñ yañalar üze satgayurlar. “Yeniden iyice düşünüp öğrencisine şöyle dedi: Asil oğlum, bu zavallı cehennemlik canlıları iri vücutlu demirden filler ile ayaklar altına alarak eziyorlar.” (BT XXXVII/1563-1568, 288)

üç erdinike ağıncsız süzök kért[günç] köñüllüg upasé inal té[gi]n kunçuyumuz arı[g] t(e)ñrim birle etöz [ertimli]gin meñsüzün çingaru [sakınıp bo nom] bitigig bititü. “Üç mücevhere sarsılmaz inanç besleyen rahip olmayan erkek Budist Inal Tegin, prensesimiz Arıg T(ä)ñrim ile bedenini faniliğini derinden düşünüp bu öğretiyi yazısını yazdı.” (BT XXXVII/3601-3605, 404)

bo savag eşidip ayagka tegi[mli]g tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burhan b[ur]hanl(i)g tıdıgsız bilge biligin nom bititmekniñ süzök köñülin tıñlamakniñ tüşin çingaru sakınıp y(a)rılıkap maitré bodis(a)t(a)vka inçe tęp y(a)rılıkadı. “Saygıya layık mükemmel bilge Tanrı Tanrısı Buda bu sözü işitince, Budalı engelsiz bilgisiyle öğretiyi yazdırmanın inançla dinlemenin neticesini iyice düşünüp Maitreya Bodhisattva’ya şöyle buyurdu.” (BT XXXVII/7893-7898, 638)

tözgerü çingaru sakınsar tört ulugum kurug ol. “(Eğer) iyice düşünürse benim dört büyük (unsurum-mahābhūta) boştur.” (BT XIII-16/25-26, 110)

çingaru bil-:

çingaru bil- yapısı “doğru bir şekilde öğrenmek” anlamıyla 1 kez tanıklanmıştır. Ayrıca *edgüti çingaru bil-* biçiminde aynı anlamı taşıyan 1 kullanım ile *çingaru böğün- bil-* “iyice düşünmek” şeklinde fiil unsuru ikileme olan 1 yapı daha tespit edilmiştir. Söz konusu birlikteliklerin Eski Uygur Türkçesinde kullanımı şu şekildedir:

ol ödün ol bayagut ogli udakanışandı urı kentü atasıntın bu muntag yañlıg sekiz türlüg isig öz yöründekin bilmek bilge biligniñ tözin tüpin tört ödlerniñ altı kesinlerniñ adırtın ödürtin kılğuluk emlerniñ yigülük içgülük tatıglarnıñ öd iyin işletgülik törüsin eşidip edgüti köñülkerti çınkaru bilti. “O vakit o bey oğlu Udakanışandı evlat, kendi babasından bu şekilde sekiz türlü hayat devasını bilmek, bilgelik hikmetinin aslını, dört mevsimin çifte aylarının farkını, yapılacak ilaçların, yiyecek ve içeceklerin, tatların zamana göre uygulanma kaidelerini dinleyip iyice anladı, doğru bir şekilde öğrendi.” (OBH/12, 14-23; 13, 1, 46-47)

...[ed]güti çingaru b[i]lgeli... “...doğru bir şekilde öğrenecek...” (EUB/2122: 193)

kinki tüpin çingaru böğünü bilü umazlar. “Sonuncuyu iyice düşünüp algılayamazlar.” (AY-V/976-977, 230-231)

3. Tespit Edilen Eş Dizimliliklerle Anlam Bakımından Örtüşen Diğer Birliktelikler

İncelenen eserlerde *tétrü* ve *çingaru* zarflarının eş dizimlilik kullanımları ile aynı ya da yakın anlamı taşıyan ve zarf unsurunun değiştiği fiil unsurun aynı kaldığı bazı birliktelikler tespit edilmiştir. Bunlardan *tétrü kör-* ve *çingaru kör-* eş dizimlilikleri ile aynı anlam alanına giren *edgüti kör-* “iyice bakmak, net bir şekilde görmek” yapısının 2 defa *odgurak kör-* “kesin olarak görmek” yapısının ise 1 defa kullanıldığı tespit edilmiştir:

anta ötrü ol bilge bahşı ol yigit urı ölügin takı edgüti körüp tétig téséka inçe sözledi. “Bunun üzerine o bilge hoca, o yiğit gencin cesedini daha net bir biçimde görüp zeki öğrencisine şöyle söyledi.” (BT XXXVII/335-337, 220)

[élig] begig yadag yorımışın kö[üp suviç(a)rê] buyruk suryaçandrê buyrukka [inçe tęp tédi] [e]d[ügüti] körgil tözü[nüm]... “Hükümdarın yürüyerek gittiğini gören Suviçâra bakan, Süryacandra bakana şöyle dedi: İyice bak asilim...” (BT XXXVII/4855-4858, 472)

bahşısı inçe tęp tédi ol ok etözin üd<in>te turmışta upap(a)tik kén ajunta turguluk tugumın odgurak körür ol ok etözin ornınta yatur [e]rken tamudaki açığ emgekler közinte t[é]trü közünürler. “Hocası şöyle dedi: Kendiliğinden meydana gelmiş varlık (upapattika), aynı bedenin önünde durduğunda gelecek varlıkta oluşacak doğumunu kesin olarak görür; tam bu bedenin yerinde yatarken cehennemdeki acı ızdıraplar gözüne net bir şekilde görünürler.” (BT XXXVII/1418-1423, 280)

tétrü uk- ve *çingaru bil-* eş dizimlilikleriyle anlamca örtüşen *ötgürü bil-* “tamamıyla anlamak, tam olarak anlamak, iyice anlamak” 6 defa, *ötgürü uk-* “eksiksiz bilmek, iyice kavramak” 2 defa, *ötgürü bil- uk-* “iyice bilmek, iyice anlamak, tam olarak kavramak” 3 defa tanıklanmıştır. Bununla birlikte yalnızca birer örnekle tanıklanan fakat yapı ve anlam bakımından önem arz eden birliktelikler de vardır. Bunlar ise; *ötgürü bil- boşgun-* “eksiksiz, doğru anlamak”; *ked ötgürü bil- uk-* “iyice bilmek, tam olarak anlamak”; *edgüti bil-* “iyice bilmek”, *edgüti ötgürü bil- uk-* “iyice anlamak, tam olarak anlamak”; *aşsız ked bil-* “iyice anlamak/kavramak, çok iyi öğrenmek”, *aşsız ked uk-* “iyice anlamak/kavramak, çok iyi öğrenmek”; *köni ojaru uk-* “doğru anlamak”; *tüpgerü bil-* “çok iyi anlamak” gibi yapılarıdır. Söz konusu birlikteliklerden bazılarının Eski Uygur Türkçesinde kullanımı şu örneklerle somutlaştırılabilir:

bo erür alku tınl(ı)glarınñ taplaglarınñ nizvanılarının köñülteki yorıklarının adırtların ötgürü bilmekke tayanıp al altag p(a)ramıtıg bütürmek. “Bütün canlıların sezgilerinin, ihtiraslarının, gönüldeki niyetlerinin farklarını iyice kavramaya dayanıp yöntem pāramitāsını elde etmek budur.” (AY-IV/1482-1486, 423-424)

ka(yu)lar ol beş tęp tésér inçe k(a)ltı eñilki alku tınl(ı)glarınñ taplaglarınñ nizvanılarının köñüldeki yorıklarının adırtların ötgürü bilmekke ukmakka tayanıp. “O beş (türlü öğreti) hangileridir, diye sorsa: Birincisi bütün canlıların mutluluk ve ihtiraslarının gönüldeki

eylemlerinin farklarını tam olarak kavramaya dayanmak(tır).” (AY-IV/1386-1391, 417)

ol ödün ol ilig begniñ ilinte bir udakatatı atlıg amanç yime ot em şastırların ötgürü ukmış sekiz türlüg isig öz yöründekin bilmek ukmak edremig eñsiz ked bilmış erti. “O zaman o hükümdarın memleketinde Udakatatı adlı bir hekim de ilaç tefsirlerini iyice kavramış, sekiz türlü hayat devasını bilme, anlama erdemini çok iyi öğrenmişti.” (OBH/1, 7-13, 35)

y(e)me kutlug öñdün ulug t(a)vgaç ilinteki tayşın sıvşın alku şastırların kamag nomlarıg kalısız ötgürü bilmış boşgunmış bodıs(a)t(a)v gıtsı sa[matso] atl(ı)g açarı enetkek tilint[in] [tavg]aç tilinçe agtarmış t(a)v[gaç] t[i]lintin yene bu biş çöpik y(a)vlak ödteki kinki [boşgutlug] biş balıkhg şınko [şeli tutuñ] türk tilinçe ev[irmiş]. “Yine kutsanmış doğudaki büyük Çin ülkesindeki Mahāyāna ve Hīnayāna’nın bütün Şāstralarını, bütün öğretilerini eksiksiz, doğru anlamış, öğrenmiş Bodhisattva Yi Jing San Zang adlı üstat, Sanskritçeden Çinceye aktarmış; Çinceden yine bu beş bulandırmanın kötü zamanındaki sonraki âlim Beşbalıklı Şingui Şeli Tutuñ Türkçeye çevirmiş.” (AY/3978-3989, 213-214)

ol ödün ol ilig begniñ ilinte bir udakatatı atlıg amanç yime ot em şastırların ötgürü ukmış sekiz türlüg isig öz yöründekin bilmek ukmak edremig eñsiz ked bilmış erti. “O zaman o hükümdarın memleketinde Udakatatı adlı bir hekim de ilaç tefsirlerini iyice kavramış, sekiz türlü hayat devasını bilme, anlama erdemini çok iyi öğrenmişti.” (OBH/1, 7-13, 35)

sakıngulaksuz sö(z)legülüksüzüg tuğmaksız bir nomnuñ çin tözin edgüti bilip öçmeksiz bir nomnuñ tüpin tétrü çingarü ukup bolar ékegüni tüp tüz inçip körmekiñiz ugrınta boltuñuz teggeli üzeliksiz yeg ıdok bo oronka. “Düşüncesiz söylenmeyeceği/ Doğmayan bir öğretinin doğru/ Esasını iyice bilip/ Sönmeyen bir öğretinin kökünü/ Doğru anlayıp/ Bunların ikisini dümdüz/ Şöyle görmeniz sayesinde/ Oldunuz ulaşan aşilamaz/ Üstün kutsal bu yere.” (AY-IV/3254-3260, 541-542)

vasundariya birök kim kayu tınl(ı)glar bo nom éligi atl(ı)g nom erdini içinteki bir şlok bir padak nomug eşidip törüsinçe köni oñaru uksarlar etöz kodmıšta kén astrayastrış t(e)ñri yerinte togarlar. “Ey Vasumdhara, eğer herhangi bir canlı bu öğreti hükümdarı içindeki bir şiiri, bir mısrayı işitip gereğince, doğru bir şekilde anlasa, bedeninin bıraktıktan sonra (öldükten sonra) Trāyastrimsa göğünde doğar.” (AY-VIII/806-812, 289-290)

köz üze çinyeyü körüp tükel uzanmakın túbkerü bilgeli bulu teginmez...* “Göz ile tam olarak inceleyip tamamıyla becerikli olmayı çok iyi anlayamayız.” (HT IX/1283-1285, 173)

Yapılan taramada *tétrü tıñla-* eş dizimliliği ile anlam bakımından örtüşen *koduru tıñla-* “dikkatlice dinlemek” birlikteliği 4 defa; *edgüti işid-* “dikkatlice dinlemek, iyice işitmek” 2 defa; *tike kulkakın tıñla-* “dikkatlice dinlemek, büyük bir dikkatle dinlemek” anlamlarında 3 defa tanıklanmıştır:

teñri burkan inçe tip yarlıkadı tüzün oğlanım inçe ukuñlar koduru tıñlañlar. “Tanrı Buda şöyle buyurdu: “Asil evlatlarım, şöylece anlayın dikkatlice dinleyin.” (TTVI/316-317, 227-229)

tüzün oğlanım koduru tıñlañ utguradı nomlayu bireyin. “Asil evlatlarım, dikkatlice dinleyin; açıkça anlatıvereyim.” (TTVI/382-383, 233-235)

sizler kamağ tüzünler koduru tıñlañlar. “Sizler, bütün asiller iyice/dikkatlice dinleyin.” (TTVI/25, 205)

taki sen anant edgüti işid koduru kolula. “Ve sen Ānanda iyice işit, tam olarak anla!” (M III. Bölüm, 22/4-5, 71)

ol ödün ol amanç kentü oğlınıñ bu muntağ ötügin eşidip ötrü özi yime şlük takşutın oğlıña inçe tip kigiñ birti men amtı inçip tayanıp söki arjılar biligiñe ig agrıgıg emlegü şastırtakı yörügke iyin kezigçe adırtlıg ötrü körkitü sözleyin edgüti eşidip köñülkerip tıñlıgıñı ozgurgıl. “O zaman o hekim kendi oğlunun bu şekilde ricasını işitip sonra kendisi yine şiirsel olarak oğluna şöyle cevap verdi: Ben şimdi elbette kadim erenler hikmetine dayanarak hastalıkları tedavi edecek Budist öğretisi metnindeki açıklamaya, sıraya göre ayrıntılı bir şekilde sonra göstererek anlatayım. Dikkatlice dinleyip düşünerek canlıları kurtar.” (OBH/4,23; 5, 1-9, 38-39)

süzük köñülin tike kulgağın tıñlağıl. “İnançla, dikkatlice dinle.” (TTX/30-31, 10)

ötrü bahşı inçe tıp tedi amtı tapan atl(ı)g tamuda tugmış tınl(ı)glarınıñ emgeklerin sözleyü bereyin tike kulkakın tıñlağıl. “Sonra hoca şöyle dedi: Şimdi Tapana adlı cehennemde doğmuş canlıların ızdıraplarını söyleyivereyim; dikkatlice dinle!” (BT XXXVII/1703-1707, 294)

[[anı üçün atavaké yekniñ av(a)danın kavıra tere sözleyin süzök köñülin tike kulkakın tıñlağıl]]. “Bunun için, Yakşa Ātavaka’nın efsanesini kısaca anlatayım; inançla dikkatlice dinle!” (BT XXXVII/6452-6455, 558)

Son olarak *tétrü sakın-* ve *çingaru sakın-* eş dizimlilikleri ile aynı veya benzer anlamı ifade eden *edgüti ö- sakın-* “iyice düşünmek” eş dizimliliği 3 kez, yine aynı anlamı taşıyan *edgüti sakın-* ve *edgüti köñülger-* yapıları ikişer kez; *edgüti böğün-* “derin düşünmek” birlikteliği ise 1 kez tanıklanmıştır. Farklı bir zarf ile fiilin birleşiminden oluşan *koduru kolula-* “iyice düşünmek” ise 3 kez saptanmıştır. Eski Uygur Türkçesinde söz konusu birlikteliklerin kullanımı aşağıdaki gibidir:

kim ol ruçirakitu atl(ı)g bodis(a)t(a)vniñ tülinte körmüş altun küvrügtin burhanlar edgüsin ögmeklig yene ksanti kılmaklıg ulug bedük ün ünmiş tıtağın sizlerke anı amtı nomlayu bireyin titrü tıñlañlar edgüti öyünler sakınıñlar. “O Ruciraketu adlı Bodhisattva’nın düşünde gördüğü altın davuldan Budaların erdemini övgülü ve tövbe etmeli yüksek ses çıkarması sebebiyle sizlere şimdi onu vaaz edivereyim. Dikkatlice dinleyin (ve) iyice düşünün!” (AY-V/16-23, 159)

ya tözünler ogliya antag erser amtı s(e)n titrü tıñlagıl edgüti ögil sakıngıl. “Ey asiller oğlu, öyleyse şimdi sen dikkatli dinle; iyice düşün.” (AY/1915-1917, 148)

kayu erür ol raçaşast(ı)r tégme törü tęp tésér anı amtı [s](e)n tét[r]rü tıñlagıl edgüti köñülkerğil [m(e)n] saña [n]om[la]yu béreyin... “Nerededir o Râjaşâstra denen öğreti? diye sorsan, onu şimdi sen dikkatlice dinle, iyice düşün; ben sana anlatıvereyim.” (AY-VIII/1175-1178, 320)

uzun tonlug idişin ayakın kodupan barmış yana edgüti sakınmış idişimte ayakımta öñi kaçça barır men tir yana kelmiş idişin ayakın esen tükel bulmış ögirer sebinür tir ança biliñler edgü ol. “Bir kadın kabını kaçağım bırakıp gitmiş. Sonra iyice düşünmüş. Kabımdan kaçağımdan ayrı nereye gidiyorum ben, demiş. Sonra yine gelmiş, kabını kaçağını sapasağlam bulmuş. Mutlu olup seviniyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (IB/42, 23)

ertmeksiz ulug meñide utgurak uz ornatdaçı edgün barmış üze nomlatılmış bu nom iligin edgüti bökünüp köñülümde... “Kalıcı ve büyük sevinçte kesin ve usta bir şekilde yerleştiren hoş gitmiş üzere vaaz ettirilmiş bu öğreti hükümdarını gereğince derin düşünüp gönlümde...” (AY/17543-17545, 650)

antada miñ tümen artok alp ol burhanlarınñ edgüsin tükel sözlegeli inçip yme ançak(ı)ya küçüm yétmişçe sözleyin koduru kolulap tıñlagıl. “Bundan binlerce, on binlerce (kez) daha zor (olan) şey, o Budaların iyiliğini tam olarak anlatmak(tır); buna rağmen biraz, gücüm yettiğince anlatayım. İyice düşün (ve) dinle!” (BT XXXVII/4042-4046: 428)

ne üçün tęp tésér anı amtı sözleyin koduru kolulap tıñlagıl. “Niye diye sorarsan, onu şimdi anlatayım; iyice düşün (ve) dinle!” (BT XXXVII/2380-2383, 336)

Görüldüğü üzere, *tétrü* ve *çingaru* zarflarıyla eş dizimlenen, aynı zamanda yukarıda bahsi geçen *ötgürü*, *edgüti*, *añsız ked*, *tüpgerü*, *köni oñaru*, *koduru* gibi zarflarla da birlikte kullanılan fiiller, mental fiiller (zihinsel fiiller) grubunda yer almaktadır. Bu da, incelememize konu olan zarfların anlam alanı yönünden zihinsel/bilişsel süreçleri ifade eden fiilleri nitelediklerini göstermektedir. Nitekim Eski Uygur Türkçesinde mental fiilleri konu edindiği çalışmasında Yıldız, *bögün*- “düşünmek, kavramak, algılamak, anlamak”, *kolula*- “düşünmek, derin düşünmek, gözlemlemek, araştırmak”, *köñülger*- “düşünmek”, *ö*- “düşünmek, hatırlamak” ve *sakın*- “düşünmek” fiillerini düşünme fiilleri arasında (2016, 96-99); *bil*- “bilmek, anlamak”, *bil-uk*- “anlamak; bilmek, anlamak” ve *uk*- “anlamak, bilmek” fiillerini anlama fiilleri kapsamında (2016, 102-109); *boşgun*- “öğrenmek” fiilini bellek (öğrenme) fiilleri başlığı altında (2016, 192); *kör*- “bakmak”, *bak*- “bakmak, görmek” fiillerini algı fiilleri kapsamında (2016, 360-368); *eşit*- “işıtmek, duymak” ve *tıñla*- “dinlemek” fiillerini ise kulak fiilleri (2016, 374-383) kategorisinde değerlendirir.

Sonuç

Sözlük kaynaklarından ve tarihî dönem eserlerinden edindiğimiz bilgilere göre, *têtrû* ve *çingaru* zarfları Eski Uygur Türkçesi dönemi itibarıyla kullanılmaya başlanmıştır. Bu zarfların eş dizimlilik kullanımlarından biri olan *têtrû kör-*, Karahanlı Türkçesi döneminde de varlığını sürdürmüş; nitekim DLT ve KB'de *têtrû kör-* yanında *têtrû bak-* biçimi de tanıklanmıştır. Kıpçak Türkçesi eserlerinden *Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk*'te ise bu yapının, Eski Uygur Türkçesinden farklı olarak *titrû bak-* “ters bakmak, keskin bakmak” biçiminde anlam değişmesine uğradığı ve *titrû* zarfının yalnızca *bak-* fiiliyle birliktelik kurduğu görülmüştür. Buna karşılık, *çingaru* zarfının kullanımına Karahanlı Türkçesi döneminde rastlanmamıştır. Ancak söz konusu zarfın türediği *çingarf*-fiilin DLT'te yer aldığı ve Karahanlı sahasına ait Kur'an tercümelerinde *çingarıglı/çındgarıglı* biçimlerinin kullanıldığı saptanmıştır. Harezm-Kıpçak sahası eserlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb*'te, *çındar-* “incelemek” ve *çındaru* “iyice, dikkatle, adamakılı” biçim ve anlamlarıyla; Kıpçak Türkçesi Sözlüğü'nde ise, *çınkar-* fiilin “iyice aramak” anlamıyla kaydedildiği belirlenmiştir. Bu veriler ışığında Eski Uygur Türkçesi dönem eserleri temel alınarak yapılan bu çalışmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

têtrû ve *çingaru* zarflarının anlamsal yakınlık gösterdiği ve genel olarak *kör-*, *sakın-* *tıñla-*, *uk-*, *bil-*, *eşid-* gibi fiillerle yan yana kullanılma eğiliminde olduğu, hatta sözlüklerde yanındaki fiille birlikte anlamlandırıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu zarfların ve niteledikleri fiillerin birlikte sıklıkla kullanılıyor olması ve her bir birlikteliğin farklı anlam nüanslarına sahip olması, bu yapıların zarf+fiil eş dizimliliği oluşturduğunu ortaya koymaktadır.

Mevcut bulgular doğrultusunda *têtrû* zarfının *têtrû kör-*, *têtrû çingaru kör-*, *têtrû tıñla-*, *têtrû edgüti tıñla-*, *têtrû sakın-*, *têtrû çingaru sakın-*, *têtrû sakın-kolula-*, *têtrû uk-*, *têtrû çingaru uk-*, *têtrû bil- uk-*, *têtrû köni uk-* biçiminde 11; *çingaru* zarfının ise *çingaru kör-*, *çingaru sakın-*, *çingaru böğün- sakın-*, *tüzgerü çingaru sakın- çingaru bil-*, *edgüti çingaru bil-*, *çingaru böğün- bil-* şeklinde 7 farklı eş dizimlilik oluşturduğu görülmüştür. Bu yapılardan en sık kullanıma sahip olanlar ise, 59 kez tanıklanan *têtrû kör-* ve 21 kez tanıklanan *çingaru kör-* eş dizimlilikleridir.

Bununla birlikte, dönem eserleri üzerine yapılan tarama sonucunda *têtrû kör-* ve *çingaru kör-* eş dizimlilikleri ile aynı anlam alanına giren *edgüti kör-* ve *odgurak kör-* biçiminde birliktelikler; *têtrû uk-* ve *çingaru bil-* eş dizimlilikleri ile anlamca örtüşen *ötgürü bil-*, *ötgürü uk- ötgürü bil- uk-*, *ötgürü bil- boşgun-*, *ked ötgürü bil- uk-*, *edgüti bil-*, *edgüti ötgürü bil- uk-*, *aşsız ked bil-*, *aşsız ked uk-*, *köni oñaru uk-*, *tüpgerü bil-* gibi örnekler; *têtrû tıñla-* ile aynı veya yakın anlama gelen *koduru tıñla-*, *edgüti işid-*, *tike kulkakın tıñla-* gibi kullanımlar; *têtrû sakın-* ve *çingaru sakın-* eş dizimlilikleri ile anlamsal yakınlık gösteren *edgüti ö- sakın-*, *edgüti sakın-*, *edgüti köñülger-*, *edgüti böğün-*, *koduru kolula-* gibi yapılar kaydedilmiştir.

Tespit edilen örneklerden anlaşılacağı üzere, dönem eserlerinde daha sık kullanıma sahip olan *têtrû kör-* ve *çingaru kör-* ile paralel anlam taşıyan birlikteliklerin zarfların diğer kullanım biçimine kıyasla daha az olduğu görülmüştür. Bu durum, söz konusu eş dizimli yapıların zarf unsurlarının

değiştirilebilirliği açısından daha kısıtlı bir görünüm arz ettiğini ortaya koymuştur.

Son olarak, araştırmamıza temel olan *tétrü* ve *çingaru* zarflarının yanı sıra *ötgürü*, *edgüti*, *aşsız ked*, *tüggerü*, *köni oñaru*, *koduru* gibi diğer zarflarla da birlikte kullanılan *bögün-*, *kolula-*, *köñülger-*, *ö-*, *sakın-*, *bil-*, *uk-*, *boşgun-*, *kör-*, *bak-*, *eşid-*, *tıñla-* fiillerinin zihinsel/bilişsel süreçleri ifade eden mental fiiller olduğu görülmüştür.

Kaynakça

- Ağca, Mustafa. *Eski Türkçe Metinlerde Sıfatların Eş Dizimliliği*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020.
- Aisenstadt, Ester. "Collocability Restrictions in Dictionaries". *Dictionaries and their users: Papers from the 1978 B.A.A.L. Seminar on Lexicography*. ed. Reinhard Rudolf Karl Hartmann. 71-74. Exeter, England: University of Exeter, 1979.
- Aisenstadt, Ester. "Restricted Collocations in English Lexicology and Lexicography". *ITL Review of Applied Linguistics*, 53 (1981), 53-61.
- Aitchison, Jean. *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*. Oxford: Blackwell, 1990.
- Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008.
- Ata, Aysu. *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2004.
- Aydemir, Hakan. *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2013.
- Bang, Willy ve Gabain, Annemarie von. *Türkische Turfan-Texte V*. SBAW, 1931.
- Bang, Willy, Gabain, Annemarie von ve Arat, Reşit Rahmeti. *Türkische Turfan-Texte VI*. SBAW, 1931.
- Benson, Morton vd. *The BBI Dictionary of English Word Combinations* [rev. ed. of *BBI Combinatory Dictionary of English*, 1986]. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1997.
- Benson, Morton. "The Structure of the Collocational Dictionary". *International Journal of Lexicography* 2 (1989), 1-14.
- Berbercan, Mehmet Turgut. *Eski Türkçe Bayagut Oğlu Otaçı Beg Hikâyesi*. İstanbul: Derin Yayınları, 2016.
- Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press, 1972.
- Cowie, Anthony Philip. "The Place of Illustrative Material and Collocations in the Design of a Learner's Dictionary". *In Honour of A.S. Hornby*. ed. Peter Strevens 127-139. Oxford: Oxford University Press, 1978.
- Cowie, Anthony Philip. "The Treatment Of Collocations And Idioms İn Learners' Dictionaries". *Applied Linguistics*, 2/3 (1981), 223-235.
- Çağatay, Saadet. *Altun Yaruk'tan İki Parça: I. Küü Tav'ın Canlıları Öldürdüğünden Dolayı Gördüğü Ceza, II. Üç Prense Pars Hikayesi (Prens Maahasatvi)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945.

- Çağatay, Saadet. *Altun Yaruk'tan İki Parça: I. Küü Tav'ın Canlıları Öldürdüğünden Dolayı Gördüğü Ceza, II. Üç Prensle Pars Hikayesi (Prens Maahasatvi)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945.
- Çetin, Engin. *Altun Yaruk Sekizinci Kitap (Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları-Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamar, Dizin)*. Adana: Karahan Kitabevi, 2017.
- Çetin, Engin. *Altun Yaruk Yedinci Kitap (Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları, Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin)*. Adana: Karahan Kitabevi, 2012.
- Dankoff, Robert - Kelly, James. *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān lughāt al-Turk) by Mahmūd al Kāshgharī. Part II*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984.
- Demirci, Ümit Özgür. *Eski Uygurca Dört Çatik*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2014.
- Doğan, Nuh. *Türkiye Türkçesinde Fiillerin Eş Dizimleri*. Ankara: Yayınevi Yayınları, 2016.
- Elmalı, Murat. *Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikâyesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Ercilasun, Ahmet Bican - Akkoyunlu, Ziyat. *Kâşgarlı Mahmud Dīwānu Lugāti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- Erdal, Marcel. *Old Turkic Word Formation I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1991.
- Evert, Stefan. *The Statistics of Word Cooccurrences: Word Pairs and Collocations*. Von der Philosophisch-Historischen Fakultät der Universität Stuttgart zur Erlangung der Würde eines Doktors der Philosophie genehmigte Abhandlung. Institut für maschinelle Sprachverarbeitung Universität Stuttgart, 2005.
- Firth, John Rupert. "Modes of Meaning". *Papers in Linguistics 1934-1951*. 90-228. Oxford: Oxford University Press, 1951.
- Fontenelle, Thierry. "Collocation Acquisition From A Corpus Or From A Dictionary: A Comparison". *Proceedings I-II. Papers submitted to the 5th EURALEX International Congress on Lexicography in Tampere*. ed. Hannu Tommola vd. 221-228. Finland: University of Tampere, 1992.
- Gabain, Annemarie von. *Türkische Turfan-Texte X*. Berlin: Akademie-Verlag, 1959.
- Gulcalı, Zemire. *Altun Yaruk Sudur X. Kitap (Metin-Türkiye Türkçesine Aktarımı-Çince Metinle Karşılaştırmalı Açıklamalar-Sözlük-İkilemeler Dizini)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021.
- Gulcalı, Zemire. *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
- Gyllstad, Henrik. *Testing English Collocations: Developing Receptive Tests for Use with Advanced Swedish Learners*. Media-Tryck: Lund University, 2007.
- Halliday, Michael - Kirkwood, Alexander. "Categories Of The Theory Of Grammar". *Word* 17 (1961), 241-292.
- Hazai, György - Zieme, Peter. *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gäthäs des Meister Fu"*. Berliner Turfan Texte I. Berlin: Akademie Verlag, 1971.

- Hori, Masahiro. *Investigating Dickens' Style. A collocational Analysis*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.
- Howarth, Peter Andrew. *Phraseology in English Academic Writing: Some Implications for Language Learning and Dictionary Making*. Lexicographica Series Maior 75. Tübingen: Max Niemeyer, 1996.
- Kaçalin, Mustafa Sinan – Ölmez, Mehmet. *Kaşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk: Türk Dilinin İlk Sözlüğü*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2025.
- Kaya, Ceval. *Uygurca Altun Yaruk-Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021.
- Kök, Abdullah. *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73,1v/235v/2)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2004.
- Manning, Christopher David - Schütze, Hinrich. *Foundations of Statistical Natural Language Processing*. London: MIT Press, 1999.
- Mel'çuk, Igor. "Collocations and Lexical Functions". *Phraseology. Theory, Analysis and Applications*. ed. Anthony Philip Cowie. 23-53. Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Men, Haiyan. *Vocabulary Increase and Collocation Learning: A Corpus-Based Cross-Sectional Study of Chinese EFL Learners*. Birmingham:, Birmingham City Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015.
- Moon, Rosamund. *Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach*. Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Nadalyaev, V. M. vd. *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya, 1969.
- Nesselhauf, Nadja. "What are collocations?". *Phraseological Units: Basic Concepts and Their Application*. ed. David John Allerton vd. 1-21. Schwabe, 2004.
- Nesselhauf, Nadja. *Collocations in a Learner Corpus*. Amsterdam: Benjamins, 2005.
- Özkan, Bülent. *Türkiye Türkçesinde Belirteçlerle Fiillerin Birlikte Kullanılması ve Eş Dizimlilikleri-Derlem Tabanlı Bir Uygulama-*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Özyetgin, Ayşe Melek. *Ebû Hayyân Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: Köksav Yayınları, 2001.
- Seretan, Violeta. *Collocation Extraction Based on Syntactic Parsing*. Genève: Université De Genève, Faculté Des Lettres Département De Linguistique, 2008.
- Sinclair, John. *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Smadja, Frank. "Retrieving Collocations from Text: Xtract". *Computational Linguistics*. 19/1 (1993), 143-177.
- Tekin, Şinasi. *Uygurca Metinler II, Maytrisimit, Burkanlıların Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram (Burkanlılığın Vaibhâşika*

- tarikatine âit bir eserin Uygurcası*). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Tekin, Talat. *İrk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Tezcan, Semih. *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*. Ankara, 1975.
- Tokyürek, Hacer. *Altun Yaruk Sudur, IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.
- Toparlı, Recep vd. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Tutin, Agnès – Grossmann, Francis. “Collocations Régulières et Irrégulières: Esquisse de Typologie du Phénomène Collocatif”. *Revue Française de Linguistique Appliquée*, VII/1 (2002), 7–25.
- Uçar, Erdem. *Altun Yaruk Sudur V. Kitap (Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu, Açıklamalar ve Dizin)*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2009.
- Uzunkaya, Uğur. *Budist Eski Uygur Edebiyatından İki Metin. (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizinler)*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2021.
- Uzunkaya, Uğur. *Budizmin Mahāyāna Ekolüne İlişkin Eski Uygurca Belgeler (Metin-Aktarma-Açıklamalar-Sözlük-Dizin)*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2020.
- Wilkins, Jens. *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien: Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā. Teil I-III*. Berlin: Brepols Publishers, 2016.
- Wilkins, Jens. *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch-Deutsch-Türkisch. Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Universitätsverlag Göttingen, 2021.
- Yıldız, Hüseyin. *Eski Uygurcada Mental Fiiller*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2016.
- Yüce, Nuri. *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşarî el-Hvârizmî, Mukaddimetü'l-Edeb: Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuŝter Nüshası: Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993.
- Zieme, Peter. *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin: Akademie Verlag, 1985.